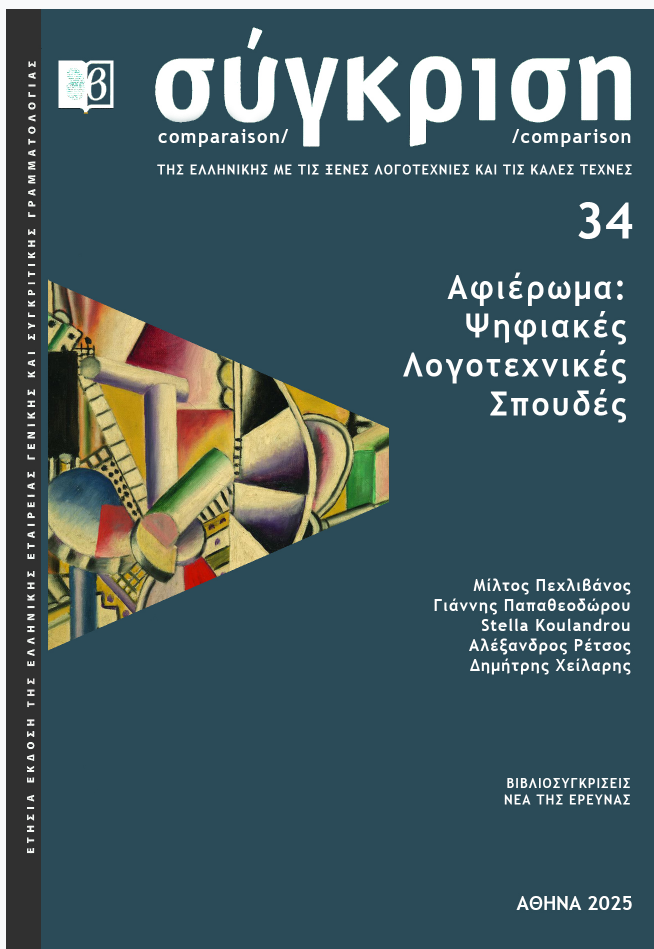

Comparison

No 34 (2025)

Ψηφιακές Λογοτεχνικές Σπουδές

Ψηφιακά λογοτεχνικά αρχεία: το παράδειγμα του σολωμικού αρχείου

Κατερίνα Τικτοπούλου, Μαρία Ακριτίδου, Ελένη Πετρίδου

Copyright © 2026, Κατερίνα Τικτοπούλου, Μαρία Ακριτίδου, Ελένη Πετρίδου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Τικτοπούλου Κ., Ακριτίδου Μ., & Πετρίδου Ε. (2026). Ψηφιακά λογοτεχνικά αρχεία: το παράδειγμα του σολωμικού αρχείου. *Comparison*, (34), 25–45. Retrieved from <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/syγκrissi/article/view/42833>

Ψηφιακά λογοτεχνικά αρχεία: το παράδειγμα του σολωμικού αρχείου

*Digitizing the archive is not about replacing it. It's about making it usable for the present and the future.*¹

1. Εισαγωγή: τα λογοτεχνικά αρχεία στην ψηφιακή συνθήκη

Η σχέση της εδραίωσης και εξέλιξης της επιστήμης της Νεοελληνικής Φιλολογίας με την αρχειακή έρευνα, την έκδοση και την ερμηνεία αρχειακών κειμενικών τεκμηρίων είναι ένα ζήτημα που δεν έχει προσεγγιστεί παρά μόνο σποραδικά² εκκρεμεί τόσο μια συνολική προσέγγιση όσο και η ένταξή της στο πλαίσιο της ευρύτερης συζήτησης για την επιστημολογία και την οντολογία του αρχείου.³ Σε κάθε περίπτωση, στο κέντρο αυτής της σχέσης είναι ό,τι ονομάζουμε «λογοτεχνικά αρχεία»: αρχεία που φέρουν τα ίχνη της/του δημιουργού, με πυρήνα τα προσχέδια (χειρόγραφα, δακτυλόγραφα κλπ.), τα σημειωματάρια και άλλα τεκμήρια της δημιουργικής εργασίας. Δίπλα σε αυτά προστίθενται ημερολόγια, αλληλογραφία, η προσωπική βιβλιοθήκη και όποιο άλλο τεκμήριο συνιστά το εκάστοτε σωζόμενο αρχείο των λογοτεχνών· ωστόσο, σε ό,τι ακολουθεί θα επικεντρωθούμε στο κυρίως λογοτεχνικό αρχείο, τα λογοτεχνικά αυτόγραφα, που αντιμετωπίζονται ως τεκμήρια όχι του βίου αλλά της διαδικασίας γένεσης του έργου. Με τον όρο λοιπόν λογοτεχνικό αρχείο δηλώνεται εδώ ένα αρχείο που διακρίνεται από άλλα κειμενικά ιστορικά αρχεία όχι ως προς την υλική του σύσταση αλλά ως προς την επιστημολογική του αντιμετώπιση (Eggert, 2019, σ. 3-4).

Βέβαια, η επιστημολογική αυτή αντιμετώπιση των λογοτεχνικών αρχείων κάθε άλλο παρά ενιαία είναι· στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα γνώρισε δύο βασικές θεωρητικές επεξεργασίες. Αφενός ένα κάλεσμα προς μια ανανεωμένη θεώρηση της υλικότητας του λογοτεχνικού αρχείου, κάτω από την ομπρέλα της νέας ή υλικής φιλολογίας⁴ αφετέρου μια στροφή προς τη χρονικότητα, τη χρονική διάσταση των

¹ McGann (2014, σ. 22).

² Η πρόσφατη έκδοση του συλλογικού τόμου με τον χαρακτηριστικό τίτλο *A comparative history of the literary draft in Europe* (Beloborodova & Van Hulle, 2024), στην οποία απουσιάζει σχετικό κεφάλαιο για τις νεοελληνικές σπουδές, καθιστά προφανές ίσως το κενό. Μια συνοπτική και «αλματική» εξιστόρηση με βάση σημαίνοντες σταθμούς επιχειρήσε ο Α. Βαρελάς (2020). Η συγκρότηση, άλλωστε, της επιστήμης της Νεοελληνικής Φιλολογίας πέρασε και μέσα από εμβληματικές διαμάχες για εκδοτικά ζητήματα που προϋπέθεταν διαφορετικές, κάποτε αντικρουόμενες, θεωρήσεις του αρχειακού υλικού, βλ. Αποστολίδου (2022, ιδιαίτερα 86-87, 196-197, 240-245, 428-444), μεταξύ άλλων, για τη φιλολογική διαχείριση του σολωμικού και του καβαφικού αρχείου.

³ Με το ζεύγος του επιστημολογικού και οντολογικού προβληματισμού επιχειρείται εδώ μια, πρόχειρη οπωσδήποτε, κωδικοποίηση των ζητημάτων που ανέκυψαν από τις εμβληματικές προσεγγίσεις στην «έννοια του αρχείου» από τον Φουκώ και τον Ντεριντά αντίστοιχα. Συνοπτικά, για την ευρεία διεπιστημονική συζήτηση περί αρχείου σήμερα και τις μεταβολές της έννοιας σε συνάρτηση με τις τύχες των λογοτεχνικών αρχείων βλ. Τικτοπούλου (2015). Γενικά για τον «ονοματισμό εν γένει της υπολογιστικής μηχανής ως αρχείου», τη χρήση δηλαδή της μεταφοράς του αρχείου για κάθε είδος ψηφιακού «χώρου» αποθήκευσης και μνήμης, καθώς και για τη σύνδεση του όρου «αρχείο» με ποικίλες επιτελέσεις μνημονικής συγκρότησης βλ. Πεντάζου (2021, σσ. 184-185).

⁴ Πρόκειται για τάση που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο των Μεσαιωνικών Σπουδών, όπου η έμφαση στην ιστορικότητα και υλικότητα των χειρογράφων οδηγεί σε μια μετατόπιση από την πρόκριση της παραδοσιακής κριτικής έκδοσης (μετά από αντιβολή χειρογράφων κλπ.) στην έμφαση της αυταξίας του κάθε χειρόγραφου μάρτυρα και στην ανάγκη να εκδίδεται αυτοτελώς (Nichols, 1990·

κειμενικών στοιχείων του υλικού τεκμηρίου και τους χρόνους του αρχείου, όπως αποκαλύπτονται μέσα από τα διαφορετικά στάδια γραφής του λογοτεχνικού έργου στα συγγραφικά προσχέδια. Σε αυτό το κυρίαρχο σήμερα «παράδειγμα ανάγνωσης του λογοτεχνικού αρχείου», το παράδειγμα της *γενετικής κριτικής*, τα αρχειακά τεκμήρια αντιμετωπίζονται όχι ως ένα κλειστό αρχειακό σύνολο αλλά ως συστατικά στοιχεία ενός «γενετικού φακέλου».⁵

Η συνάντηση των παραπάνω θεωρητικών επεξεργασιών του λογοτεχνικού αρχείου με την ψηφιακή συνθήκη έχει δώσει μέχρι σήμερα σημαντικούς καρπούς. Παραδείγματα όπως τα *The Walt Whitman Archive*,⁶ *The Shelley-Godwin Archive*, *The Beckett Digital Manuscript Project*, *The Melville Electronic Library* ή και το πιο πρόσφατο *Digitale Faustedition*,⁷ όχι μόνο συνιστούν πρωτοποριακά εγχειρήματα στον χώρο των ψηφιακών ανθρωπιστικών σπουδών αλλά οδηγούν και σε μια νέα αντίληψη για τη θέση του αρχείου στις λογοτεχνικές σπουδές. Όπως εμφατικά υπογραμμίζει ο Gabler, η ψηφιακότητα είναι αυτή που επιτρέπει την ολιστική επιστημολογική θεώρηση των λογοτεχνικών αρχειακών τεκμηρίων (2016, σ. 73):⁸

Συνδυάζοντας την ψηφιακή μεταγραφή των κειμενικών στοιχείων με την ψηφιακή οπτική αναπαράσταση του ίδιου του υλικού τεκμηρίου, οι ψηφιακές εκδόσεις καθιστούν συνολικά ερμηνεύσιμη την πολύπλοκη αλληλεπίδραση των ιχνών γραφής στα χειρόγραφα εργασίας. Η ψηφιακή εικόνα σε μια ψηφιακή έκδοση δεν λειτουργεί ως απλή απεικόνιση (σε αντίθεση με την πανομοιότυπη εικόνα σε ένα βιβλίο). Όπως ακριβώς τα ίχνη κειμενικής και μη-κειμενικής γραφής αλληλεπιδρούν στο υλικό προσχέδιο, έτσι πρέπει να αποδίδεται η διάδρασή τους και στην ψηφιακή έκδοση.⁹

Ο τρόπος επίτευξης αυτής της διάδρασης μεταξύ του ψηφιοποιημένου (ψηφιακά αναπαραγόμενου) αρχειακού τεκμηρίου και του ψηφιακά μεταγγραμμένου κειμένου είναι η εκδοτική εργασία της κωδικοποίησης/επισημείωσης. Στο χώρο των ανθρωπιστικών σπουδών έχει αναπτυχθεί ένα πρότυπο κειμενικής κωδικοποίησης,

---

Driscoll, 2010). Ευρύτερα για την «υλική στροφή» των λογοτεχνικών σπουδών σε συνάρτηση με τις *κριτικές αρχειακές σπουδές* βλ. Van Hulle (2019) και Dever (2019, σσ. 1-20).

⁵ Βλ. Τικτοπούλου (2015, σ. 73) και Van Mierlo (2018). Πρβλ. Gabler (2016, σ. 66 και *passim*), για μια σύντομη αναδρομή στην ανάπτυξη τόσο της γαλλικής γενετικής κριτικής όσο και της γερμανικής παράδοσης των *Handschrifteneditionen*.

⁶ <https://whitmanarchive.org> (Folsom & Price, χ.έ.). Το συγκεκριμένο ψηφιακό εγχείρημα υπήρξε η αφετηρία μιας πρώιμης αλλά κρίσιμης φιλολογικής διαμάχης γύρω ακριβώς από τον ερευνητικό χαρακτήρα, τη φύση αλλά και τις προοπτικές των ψηφιακών λογοτεχνικών αρχείων, βλ. Folsom (2007), ένα άρθρο που προκάλεσε μια σειρά αποκριτικών κειμένων, δημοσιευμένων στο ίδιο τεύχος του περιοδικού *PMLA*, κάτω από τον χαρακτηριστικό υπέρτιτλο «The Changing Profession».

⁷ Βλ. κατά σειρά <http://shelleygodwinarchive.org> (Denlinger & Fraistat, 2013), <http://www.beckettarchive.org> (Van Hulle κ.ά., 2015), mellville.electroniclibrary.org (Bryant κ.ά., χ.έ.), <https://faustedition.net> (Bohnenkamp et al., 2018).

⁸ Ο Gabler, όπως και ο Van Mierlo (2018) επιχειρηματολογεί υπέρ μιας επιστημολογικής αντιμετώπισης του λογοτεχνικού αρχείου (συγκεκριμένα των συγγραφικών αυτόγραφων προσχεδίων) που συναρμεί το ενδιαφέρον της γενετικής κριτικής για τα στάδια επεξεργασίας του κειμένου (την έμφαση δηλαδή στα κειμενικά στοιχεία των αυτογράφων) με το ενδιαφέρον για την υλική διάσταση του αυτόγραφου τεκμηρίου (μεταξύ άλλων για τα γραφηματικά και τοπογραφικά χαρακτηριστικά του). Οι δύο θεωρητικές προσεγγίσεις (υλική φιλολογία και γενετική κριτική) συνομιλούν όλο και περισσότερο (Van Hulle, 2016). Αποτέλεσμα αυτής της σύγκλισης είναι οι λεγόμενες γενετικές εκδόσεις, όπως υλοποιούνται ψηφιακά. Οι γενετικές εκδόσεις αποτελούν ισχυρό παράδειγμα στον ψηφιακό χώρο, όπου έχουν κατά κύριο λόγο αναπτυχθεί οι εκδοτικές πρακτικές που δεν εστιάζουν τόσο στην απόδοση ενός παγιωμένου κειμένου προς ανάγνωση, αλλά κυρίως στην παρουσίαση της διαδικασίας της γραφής.

⁹ Η μετάφραση δική μας, όπως και σε όλα τα παραθέματα που μεταφράζονται στη συνέχεια.

δηλαδή κριτικής επισημείωσης του κειμένου σε μηχαναγνώσιμη μορφή: πρόκειται για το πρότυπο που αναπτύχθηκε από τη διεθνή φιλολογική κοινότητα με τον τίτλο Text Encoding Initiative.¹⁰ Το πρότυπο αυτό παρέχει μια σειρά από «ετικέτες» πληροφοριών που αφορούν είτε τα υλικά χαρακτηριστικά της γραφής και του υλικού μέσου της, είτε γλωσσικά ή/και σημασιολογικά χαρακτηριστικά του κειμένου. Ανάλογα με τους στόχους και το εύρος κάθε ψηφιακής έκδοσης, επιλέγονται κάθε φορά τα στοιχεία που θα επισημειωθούν με αυτές τις πληροφορίες — η επισημείωση καθιστά με τη σειρά της τις πληροφορίες αυτές μηχαναγνώσιμες (και άρα αναζητήσιμες, μετρήσιμες κ.ο.κ.), επιτρέποντας ποικίλες εργασίες ψηφιακής κειμενικής ανάλυσης. Το προϊόν αυτής της εργασίας μπορεί βέβαια στη συνέχεια να αξιοποιηθεί περαιτέρω, ως βάση για επόμενους εκδοτικούς αναβαθμούς, προχωρώντας από τη διπλωματική —ή αλλιώς «τεκμηριο-κεντρική (document-oriented)»— στη γενετική ή την κριτική/φιλολογική έκδοση.¹¹ Ωστόσο, η ίδια η ψηφιακή διάθεση αρχαικού υλικού με τη μορφή ψηφιοποιημένων τεκμηρίων συνοδεύει μεταγραφής συνιστά ήδη μια εκδοτική πράξη διαμεσολάβησης, ακόμα και όταν δεν αποδίδει ως τελικό προϊόν αυτό που παραδοσιακά ονομάζεται στην έντυπη συνθήκη εκδομένο κείμενο, δηλαδή ένα «αποκατεστημένο» κείμενο. Η ίδια η ψηφιακή μεταγραφή, στη διπλωματική εκδοχή της, αποτελεί ήδη μια κριτική εκδοτική εργασία πάνω στο αρχείο, που εγκολπώνει ταυτόχρονα και μια εργασία αρχαιακής περιγραφής και τεκμηρίωσης.¹²

Η φιλολογική αυτή, αρχαιακή και συνάμα εκδοτική, οπτική συνεπάγεται ότι και οι ίδιες οι ψηφιακές αναπαραγωγές των αρχαιακών τεκμηρίων, ό,τι ονομάζουμε «ψηφιακά υποκατάστατα/αντίγραφα [digital surrogates]», χρειάζεται να αντιμετωπίζονται ως παράγωγα μιας αντίστοιχης διαμεσολάβησης:

¹⁰ Για μια παρουσίαση της σχετικής πρωτοβουλίας και του προτύπου TEI βλ. Burnard (2014) και πρβλ. Ohge (2021, σσ. 101-107). Πρόκειται για πρότυπο ανεπτυγμένο σε γλώσσα xml, όπως το αντίστοιχο σχήμα για την κωδικοποίηση αρχαιακών μεταδεδομένων EAD (Encoded Archival Description).

¹¹ Ας σημειωθεί ότι εδώ συζητούμε την έννοια της τεκμηριο-κεντρικής έκδοσης σε συνάρτηση με τα λογοτεχνικά αρχεία, όπου το κάθε αυτόγραφο τεκμήριο είναι έτσι και αλλιώς μοναδικό. Η επέκταση της συγκεκριμένης εκδοτικής επιλογής γενικά στον χώρο της ψηφιακής εκδοτικής εν γένει (λ.χ. στην περίπτωση που η εκδότρια βρίσκεται αντιμέτωπη με μια σειρά μαρτύρων του ίδιου «κειμένου») θέτει νέα προβλήματα — για μια κριτική της τεκμηριο-κεντρικής εκδοτικής λογικής από αυτήν την άποψη βλ. Robinson (2013). Πρβλ. Sahle (2023) γενικά για το ζήτημα των ψηφιακών εκδόσεων. Στη νεοελληνική φιλολογία, όπως είναι γνωστό, η ορολογία διαφέρει (γενικά για τη διάκριση και την ορολογία των εκδόσεων βλ. Καράογλου (2000)). Στα συμφραζόμενα του άρθρου χρησιμοποιούμε τον όρο κριτική/φιλολογική (ψηφιακή) έκδοση για να αποδώσουμε τον αγγλικό «scholarly edition», όπως ορίζεται από τον Sahle (στο ίδιο) αλλά και ευρύτερα στη σχετική βιβλιογραφία. Για τον όρο και τις προϋποθέσεις του, βλ. συνοπτικά Van Mierlo (2025, σσ. 4-5 και 12), όπου περιλαμβάνονται κάτω από την ίδια ομπρέλα εκδόσεις που «αναμετρώνται σε βάθος με την υλική κειμενική συνθήκη και παράδοση του έργου» (σ. 5), με ή χωρίς κριτικό υπόμνημα.

¹² Το ίδιο ισχύει και για τις έντυπες διπλωματικές μεταγραφές που για πολύ καιρό θεωρούνταν (και αποκαλούνταν) «non-critical editing» (Pierazzo, 2015, σ. 13) — ωστόσο, όπως σημειώνει η ίδια, «ο όρος μη-κριτική [non-critical] έκδοση δεν σημαίνει απαραιτήτα και άκριτη [un-critical]» (στο ίδιο, σ. 75), καθώς σε αυτά τα συμφραζόμενα ο όρος «κριτική» είναι τεχνικός και αναφέρεται σε έκδοση αποκατεστημένου κειμένου μετά από αντιβολή και όχι στο είδος της διανοητικής δραστηριότητας (και διαμεσολάβησης) που απαιτείται. Η στροφή προς το λογοτεχνικό αρχείο στην ψηφιακή συνθήκη οδήγησε σε μια αναθεώρηση της μεταγραφικής εργασίας εν γένει (Pierazzo, στο ίδιο). Η συζήτηση είναι ανοιχτή βέβαια: η επισημείωση της μεταγραφής μπορεί να θεωρηθεί και «θόρυβος», καθώς μερίδα μελετητών υποστηρίζει την ανάγκη για «καθαρό» κείμενο, απαλλαγμένο από εκδοτικά σημάδια (στην ψηφιακή περίπτωση με τη μορφή «ετικετών» επισημείωσης) και ερμηνεία/σχολιασμό — ένα αίτημα ουδετερότητας που, ωστόσο, αποδεικνύεται μάλλον ουτοπικό· βλ. Dillen (2019, σσ. 273-275).

Η ψηφιοποίηση και η επακόλουθη επεξεργασία των εικόνων μάς έχει οδηγήσει, ίσως περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη φάση εκδοτικής επεξεργασίας, στο να συνειδητοποιήσουμε ότι σχεδόν όλες οι παράμετροι της διαδικασίας (μέγεθος εικόνας, χρώμα, βαθμός λεπτομέρειας, διαρροή χρώματος, αντίθεση, επιστρώσεις, ανάλυση κ.λπ.) απαιτούν διανοητικές, κριτικές επιλογές, ερμηνεία και διαχείριση. (Dahlström, 2010, σ. 81, όπως παρατίθεται στο van Lit, 2019, σ. 63)

Η ίδια η έννοια του υποκατάστατου, άλλωστε, αν και στόχο έχει να τονίσει τη διαμεσική μετατόπιση από το αναλογικό τεκμήριο στο ψηφιακό, είναι μάλλον παραπλανητική, καθώς υπονοεί την υποκατάσταση ενός συνόλου. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για μια ψηφιακή αναπαραγωγή ορισμένων μόνο όψεων του υλικού τεκμηρίου (Pierazzo, 2015, σ. 94).¹³

Κοινό χαρακτηριστικό των ψηφιακών εγχειρημάτων που αναφέρθηκαν παραπάνω είναι ότι, σε διαφορετικό βαθμό το καθένα, είναι αποτέλεσμα τόσο αρχειακής όσο και εκδοτικής ενόρμησης [archival and editorial impulse],¹⁴ καθώς, φιλοδοξώντας να αποτελέσουν κάτι παραπάνω από ψηφιακά αποθετήρια, συνδέουν τα ψηφιοποιημένα αντίγραφα των υλικών τεκμηρίων με διπλωματικές μεταγραφές, ενώ επιπλέον προχωρούν κατά κανόνα και σε διακριτές, γενετικές ή κριτικές/φιλολογικές, εκδόσεις του κειμενικού υλικού.¹⁵

Εικόνα 1α: *The Shelley-Godwin Archive, MS. Abinger c. 56, 4r.* Πηγή: http://shelleygodwinarchive.org/sc/oxford/ms_abinger/c56/#/p11 Παράθυρο κύριας προβολής: πανομοιότυπο του χειρογράφου αριστερά, διπλωματική μεταγραφή δεξιά. Στο πάνω πλαίσιο δίνονται τα μεταδεδομένα καθώς και μια σειρά από εργαλεία που επιτρέπουν την προβολή άλλων εκδοχών του μεταγραμμένου κειμένου, π.χ. σε μορφή χρηστικού κειμένου προς ανάγνωση. (άδεια CC BY-NC-SA 2.0)

¹³ Πρβλ. Treharne (2013, σ. 472): «Προς το παρόν, σε σχέση με το χειρόγραφο ή το κειμενικό υλικό τεκμήριο γενικότερα, το ψηφιακό λειτουργεί ως ένα ισοπεδωτικό και μιμητικό μέσο».

¹⁴ Βλ. Eggert (2019, σ. 8-9): «Η αρχειακή ενόρμηση στοχεύει στην ικανοποίηση της κοινής ανάγκης για μια αξιόπιστη καταγραφή των τεκμηριακών στοιχείων· η εκδοτική ενόρμηση στην περαιτέρω ερμηνεία τους [...]. Με άλλα λόγια, κάθε έκφανση της αρχειακής ενόρμησης είναι σε κάποιο βαθμό εκδοτική, και κάθε έκφανση της εκδοτικής ενόρμησης είναι σε κάποιο βαθμό αρχειακή».

¹⁵ Η πολλαπλή σκοπιμότητα των ψηφιακών αυτών εγχειρημάτων συνδέεται και με το πρόβλημα τιτλοφόρησής τους, καθώς παρόμοια πρότζεκτ επιλέγουν άλλοτε την ονομασία αρχείο, άλλοτε την ονομασία έκδοση, θεματική συλλογή κλπ., βλ. (Price, 2009). Πρβλ. Δημητρούλια & Τικτοπούλου (2015, σσ. 110-122) και Dillen (2019, σσ. 265-267).

ολοκληρωμένο σύνολο» (Παππά, 2019).¹⁷ Η σύνδεση αυτή, που επιλέγεται ως η κύρια προστιθέμενη αξία της ψηφιοποίησης του αρχείου, εκτείνεται όχι μόνο σε αρχειακές αλλά και σε φιλολογικές περιγραφές, με στόχο την «οργάνωση έγκυρων θεματικών σημείων πρόσβασης, ικανών να διευκολύνουν τη σύγχρονη και μελλοντική φιλολογική έρευνα» (Χρυσανθόπουλος, 2020, σ. 398), κάτι που επιτρέπει την πολλαπλή δικτύωση της ψηφιακής πληροφορίας που συνοδεύει, με τη μορφή μεταδεδομένων, το ψηφιοποιημένο υλικό τεκμήριο. Έτσι, στο συγκεκριμένο εγχείρημα, η εργασία πάνω στο αρχείο δεν έχει στόχο να αποδώσει ταυτόχρονα και ένα μεταγραμμένο κείμενο ως βάση για ψηφιακές κειμενικές αναλύσεις, αλλά να διαθέσει έναν πλούτο μεταδεδομένων με σύγχρονους αρχειακούς όρους. Δίνοντας το βάρος στην πολλαπλή και με σύγχρονους όρους τεκμηρίωση (αρχειονομική και φιλολογική), αδιαμεσολάβητη προσέγγιση κάθε υλικού τεκμηρίου χωριστά (στην ψηφιοποιημένη εκδοχή του), αποτελεί μάλλον ένα παράδειγμα αρχειακής ενόρμησης. Από αυτήν την άποψη, ίσως στέκεται διαμετρικά αντίθετα με το ψηφιακό εγχείρημα που θα μας απασχολήσει στη συνέχεια, την ψηφιακή έκδοση του σολωμικού λογοτεχνικού αρχείου, που δίνει έμφαση στη διασύνδεση των ψηφιακών αναπαραγωγών όχι με αρχειακές περιγραφές αλλά με ψηφιακά επισημειωμένες μεταγραφές. Στην πραγματικότητα, ωστόσο, ίσως είναι πιο ασφαλές να δηλώσουμε προκαταβολικά πως στην ψηφιακή συνθήκη «δεν υπάρχει σταθερό, εξωτερικό σημείο θέασης από το οποίο να μπορεί κανείς να επισκοπήσει και συνεπώς να ορίσει το αρχείο και την έκδοση ως σαφώς διακριτές κατηγορίες» (Eggert, 2019, σ. 8).

2. Το σολωμικό λογοτεχνικό αρχείο και η (έντυπη) συγκρότησή του

Είναι γνωστό, ότι τα περισσότερα και σημαντικότερα έργα του Διονύσιου Σολωμού εγκαταλείφθηκαν από τον δημιουργό τους ανολοκλήρωτα και αποσπασματικά σε πολυάριθμα χειρόγραφα, γραμμένα με τρόπο «άτακτο», κατά κανόνα δυσανάγνωστο και σε δύο γλωσσικά όργανα, τα ιταλικά και τα ελληνικά, που βρίσκονται σε διαρκή διαπλοκή και κατά τη δημιουργία των ελληνόγλωσσων έργων.

Κατά τον Μεσοπόλεμο, μέσα από αρχειακές έρευνες και (μάλλον ανεπιτυχείς) εκδοτικές δοκιμές, άρχισε να γίνεται σαφές πως η εικόνα των ανολοκλήρωτων σολωμικών έργων είναι συχνά πολύ διαφορετική από αυτήν των σολωμικών *Ευρισκομένων* του πρώτου εκδότη, και φίλου του Σολωμού, Ιάκωβου Πολυλά το 1859. Ως εκ τούτου, διατυπώθηκε, κάποτε και με όρους φιλολογικής διαμάχης, το αίτημα μιας νέας, κριτικής έκδοσης. Σε αυτό ο Λίνος Πολίτης, επιμελητής τότε στο τμήμα χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης, απάντησε με το αίτημα της δημοσίευσης του ίδιου του αρχειακού υλικού: συνδέοντας την εκδοτική εργασία με το αρχείο, σημείωνε: «Η καινούρια έκδοση θα 'πρεπε λοιπόν αυτό ακριβώς να μας δώσει: τ' αυτόγραφο του Σολωμού *όπως είναι και βρίσκονται*, δίχως καμιάν αλλοίωση, δίχως καμιά προσπάθεια για κατάταξη. [...] με τον ίδιο τρόπο που απαιτεί η επιστήμη σήμερα να εκδίδονται τα αρχειακά κείμενα» (Πολίτης, [1938] 1995, σσ. 24-25, η έμφαση στο πρωτότυπο).¹⁸

¹⁷ Οι αρχειακές περιγραφές βασίζονται στο διεθνές αρχειακό πρότυπο EAD, βλ. και Παππά, 2020. Πρβλ. Σιχάνη, 2021 για μια ιστορική αναδρομή στην υλική και αρχειακή ιστορία του Αρχείου Καβάφη, με έμφαση στις τεχνολογίες διάθεσης και αποτύπωσης των υλικών τεκμηρίων.

¹⁸ Το παράθεμα αξιοποιεί και η Σιχάνη (ό.π., σ. 196), προκειμένου να συσχετίσει τη μικροφωτογράφιση του Αρχείου Καβάφη το 1963 από τον Γ. Π. Σαββίδη με τα εκδοτικά αιτήματα του Λίνου Πολίτη, ως δύο εγχειρήματα *αναμεσολάβησης* (remediation).

Η πρόταση αυτή υλοποιήθηκε τελικά από τον ίδιο, το 1964, με τη δίτομη έκδοση *Διονυσίου Σολωμού Αυτόγραφα Έργα*. Η έκδοση συστήθηκε ως πανομοιότυπη, καθώς ο πρώτος τόμος περιλάμβανε πανομοιότυπες φωτοτυπίες, ενώ ο δεύτερος τη διπλωματική μεταγραφή τους, μετά από παλαιογραφική εξέταση. Η έκδοση των *Αυτογράφων* είχε δύο μείζονες επιστημολογικές συνέπειες. Η πρώτη ήταν η (ανα)συγκρότηση του πυρήνα του αρχείου του Σολωμού, δηλαδή του λογοτεχνικού σολωμικού αρχείου. Πράγματι, η συνύπαρξη σε έναν χώρο, με τη μορφή ενός τυπογραφικού τόμου, σχεδόν όλων των χειρογράφων που παρέδιδαν τις επεξεργασίες των σολωμικών έργων αφενός υπερέβαινε το κατακερματισμό του φυσικού αρχείου του ποιητή σε διαφορετικά αποθετήρια, αφετέρου αποτελούσε και πρόταση ταξινόμησης (σε 15 ενότητες) και τεκμηρίωσής του.¹⁹

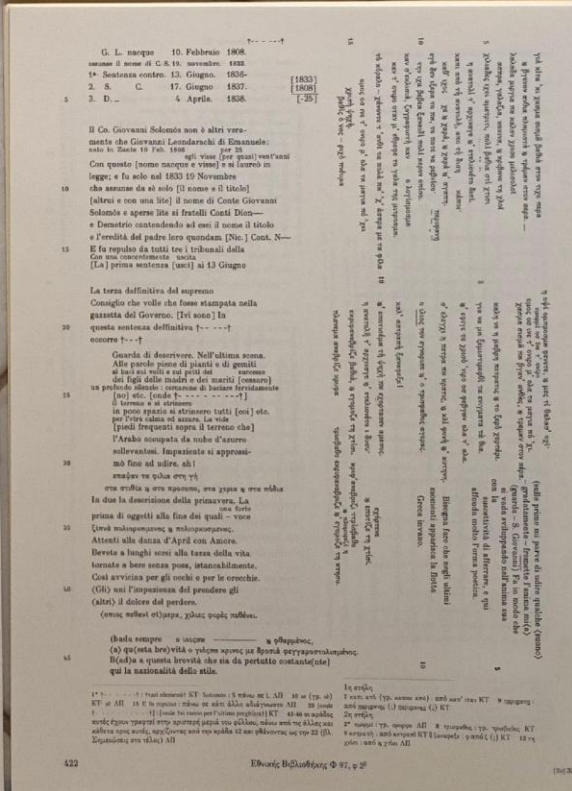
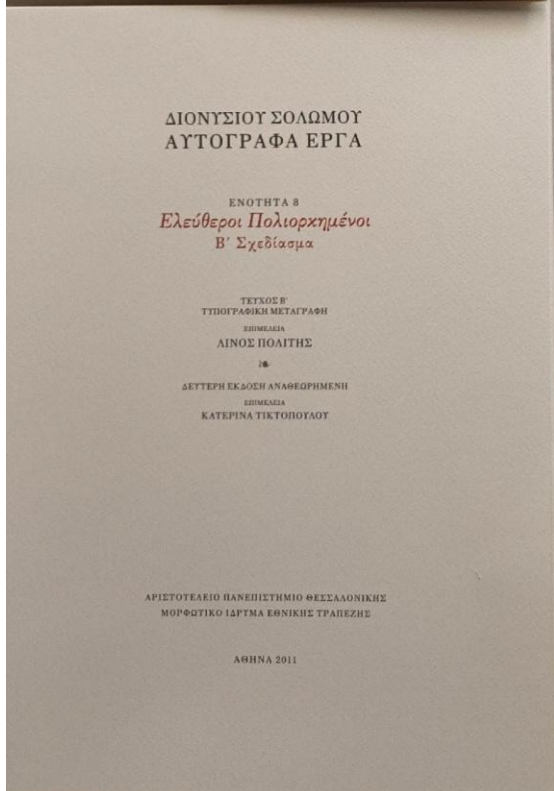
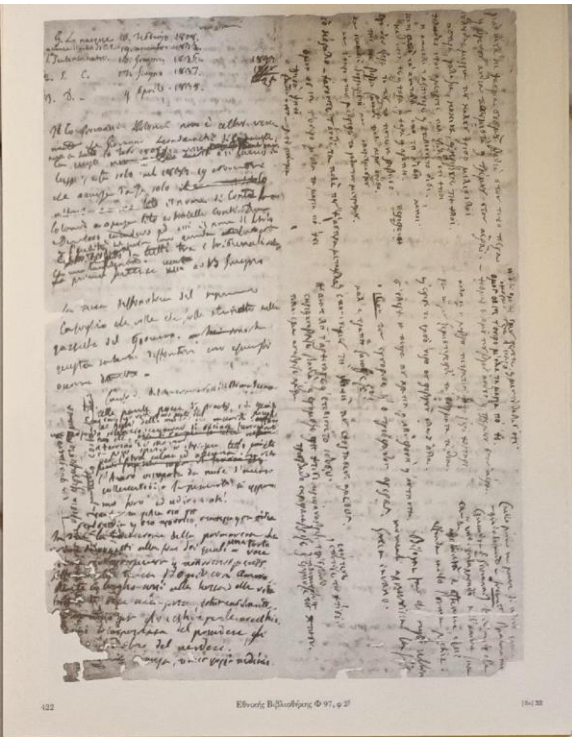
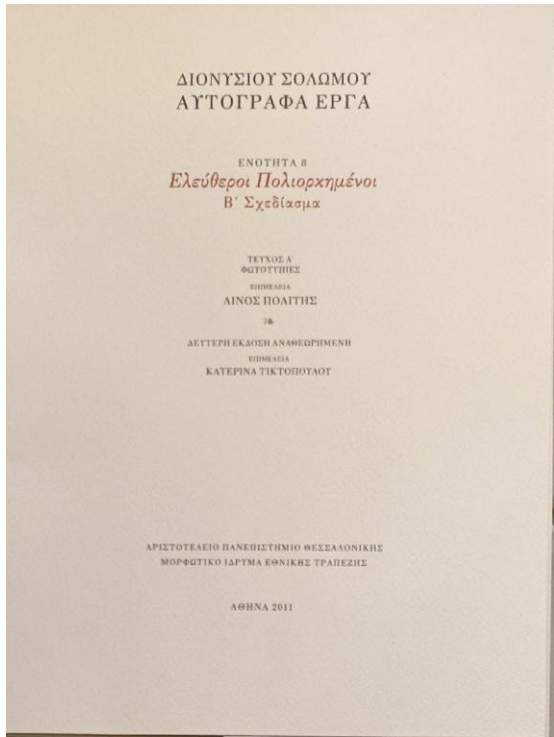
Η δεύτερη επιστημολογική συνέπεια ήταν η μετατόπιση της έμφασης από το εκδομένο κείμενο στο ανοιχτό αρχείο, καθώς ο δεύτερος τόμος, με την τυπογραφική μεταγραφή και τις παλαιογραφικές σημειώσεις, επέτρεπε πλέον την άμεση πρόσβαση στη σολωμική ποίηση και ποιητική, με την ελάχιστη δυνατή διαμεσολάβηση, σε αντίθεση με την έως τότε εκδοτική πράξη και τις εκδοτικές αντιλήψεις της εποχής.

Η μετατόπιση αυτή υποστηρίχθηκε ακόμα περισσότερο στη δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση των *Αυτογράφων* (Τικτοπούλου κ.ά., 1998–2012), όπου βασική ήταν η προσπάθεια να αυξηθεί ο βαθμός πιστότητας στα υλικά πρότυπα ώστε στη μελέτη τους να μην παρεμβάλλεται μια διαφορετική αναπαράσταση της υλικής πραγματικότητας, μέσα στα όρια που έθετε η τεχνολογία και η οικονομική δυνατότητα. Έτσι, τη συστάχωση όλων των χειρογράφων σε έναν τόμο διαδέχθηκε η παρουσίαση των επιμέρους τετραδίων λυτών φύλλων και δίφυλλων στη φυσική αυτονομία και κινητικότητα τους. Αντί δηλαδή για έναν τόμο με φωτοτυπίες, έχουμε 15 τομίδια (με τα πανομοιότυπα, εκτός λίγων εξαιρέσεων, στο μέγεθος του πρωτοτύπου), που παρακολουθούν την κατάταξη των σολωμικών χειρογράφων σε 15 ενότητες από τον Λίνο Πολίτη, καθώς αντίστοιχα και 15 τομίδια με τη μεταγραφή, η οποία με τη σειρά της παρακολουθεί φύλλο-φύλλο τα τομίδια με τις πανομοιότυπες φωτοτυπίες.²⁰

Εικόνα 2α: *εξώφυλλα και σελίδα δίφυλλου από το τεύχος των φωτοτυπιών (πάνω) και των μεταγραφών (κάτω).*

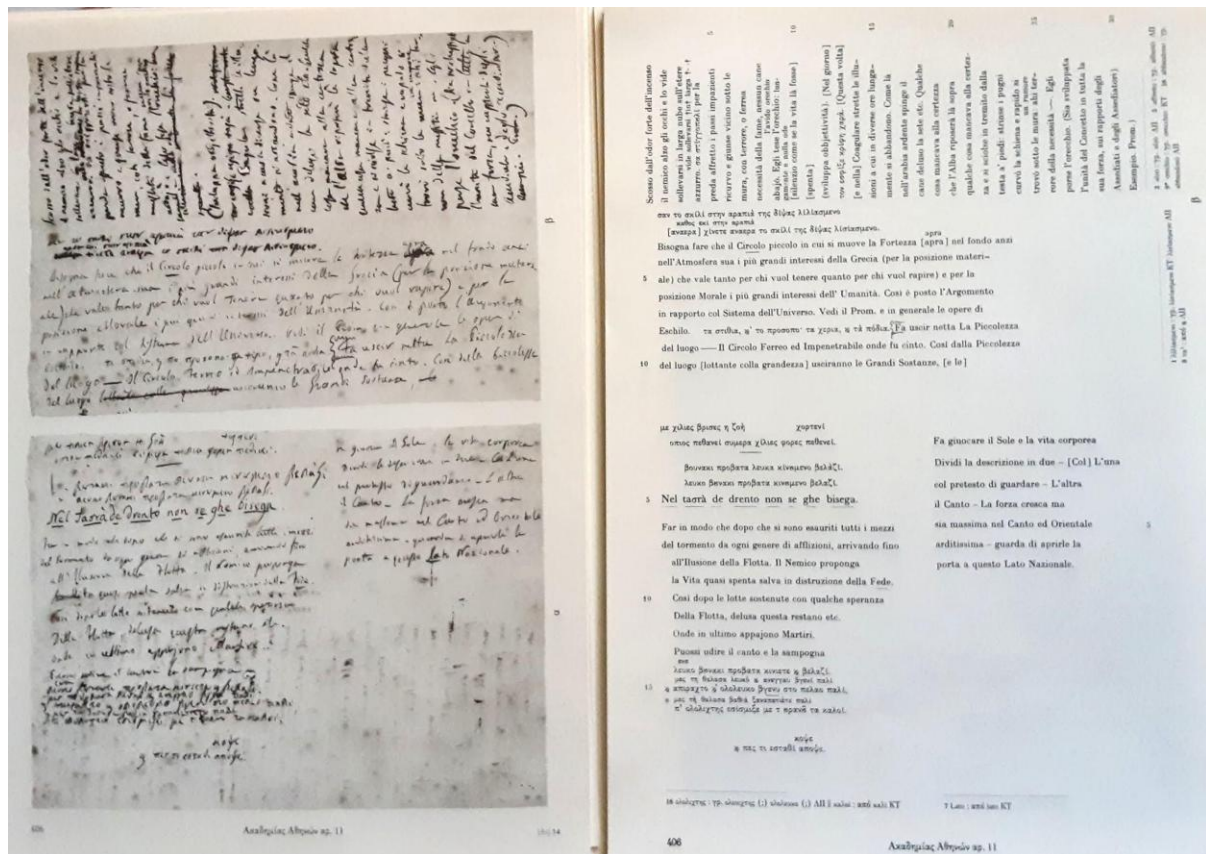
¹⁹ Η έκδοση των *Αυτογράφων* ενοποιεί, περιγράφει και ταξινομεί σε ένα αρχειακό σύνολο τα διασπαρμένα σολωμικά λογοτεχνικά αυτόγραφα, τα οποία μέχρι και σήμερα απόκεινται στο Μουσείο Σολωμού και επιφανών Ζακυνθίων στη Ζάκυνθο, καθώς και σε δύο ιδρύματα στην Αθήνα, στην Ακαδημία Αθηνών και στην Εθνική Βιβλιοθήκη, ενώ ένα ακόμα βρίσκεται στην ιδιωτική βιβλιοθήκη Σπυρίδωνος Λοβέρδου.

²⁰ Για την ακρίβεια, η προσπάθεια αναπαραγωγής της υλικότητας των φυσικών τεκμηρίων είναι ακόμα μεγαλύτερη, καθώς στην περίπτωση των ενοτήτων 8-15 δεν έχουμε ενιαία τομίδια (όπως για τις ενότητες 1-7, όπου κάθε τομίδιο αντιστοιχεί σε ένα αυτόγραφο σολωμικό τετράδιο), αλλά φακέλους/τεύχη, που αποτελούνται από ολιγοσέλιδα τετράδια μαζί με λυτά φύλλα και δίφυλλα.

Ήδη η παραπάνω περιγραφή φέρνει στο νου την κυρίαρχη αναπαραστατική μορφή των ψηφιακών εκδόσεων λογοτεχνικού αρχαιακού υλικού, όπως την αναφέραμε παραπάνω: η παράλληλη τοποθέτηση μιας σελίδας φωτοτυπημένου τεκμηρίου μαζί με την αντίστοιχη από το τομίδιο της μεταγραφής είναι χαρακτηριστική (βλ. εικ. 2β).

Εικόνα 2β: Σελίδα της πανομοιότυπης έκδοσης (τόμ. Α΄) και δίπλα η αντίστοιχη σελίδα της τυπογραφικής μεταγραφής (τόμ. Β΄) των Αυτογράφων Έργων του Σολωμού (1964).

Όταν το 2012 ολοκληρωνόταν η διαδικασία της σταδιακής αναθεωρημένης έκδοσης των ΑΕ, το ψηφιακό παράδειγμα είχε ήδη αρχίσει να δίνει καρπούς και στην έκδοση λογοτεχνικών αρχείων. Επιπλέον, η έκδοση των αυτογράφων του Σολωμού — και η συνακόλουθη μετατόπιση της έμφασης από την ανάγκη να συγκροτηθεί ένα σταθερό κείμενο για τα σολωμικά έργα στο αρχείο του ποιητή και στα ρευστά κείμενα που αυτό παραδίδει — είχε πλέον δημιουργήσει μια νέα δυναμική στις σολωμικές σπουδές που εκφράστηκε με νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις και εκδοτικές προτάσεις για το έργο του.²¹ Το νεότερο ερευνητικό πρόγραμμα «Ψηφιακή έκδοση των σολωμικών χειρογράφων, παραδειγματική φιλολογική/γενετική έκδοση και λημματικοί πίνακες ιταλικών λέξεων»,²² που θα οδηγήσει στη δημοσίευση του

²¹ Στο τέλος της δεκαετίας του 1970, παράλληλα με τη συγκρότηση των γενετικών σπουδών στη Γαλλία, η Ελένη Τσαντσάνογλου, με αφορμή την έκδοση των περιεχομένων του τετραδίου Z11, διαμόρφωσε και πρότεινε ένα νέο εκδοτικό παράδειγμα για τα ανολοκλήρωτα σολωμικά κείμενα, την αναλυτική μέθοδο, η οποία παρουσιάζει σημαντικές συγγένειες, και αρκετές, βέβαια, διαφορές, με τη γαλλική γενετική κριτική και άλλες ευρωπαϊκές εκδοτικές παραδόσεις που δίνουν έμφαση στα τεκμήρια της γραφής και στην εκδοτική διαχείριση του ρευστού κειμένου (Τσαντσάνογλου, 1982). Βλ. και Οτατζή (2008)· Tiktopoulou, (2015).

²² Η υλοποίηση του ερευνητικού προγράμματος ξεκίνησε με τη χρηματοδότησή του από το έργο «Υποστήριξη ερευνητών με έμφαση στους νέους ερευνητές» του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση» – «Υποστήριξη ερευνητών με έμφαση στους νέους ερευνητές - Κύκλος Α΄» (συγχρηματοδότηση από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και από εθνικούς πόρους).

δικτυακού τόπου «Ψηφιακό αρχείο Διονύσιου Σολωμού», γεννήθηκε μέσα από αυτήν την παράδοση και τη διασταύρωσή της με το ψηφιακό παράδειγμα και αποβλέπει στο να καταστήσει προσιτά τα σολωμικά χειρόγραφα σε ψηφιακά αντίγραφα μαζί με διπλωματική μεταγραφή, σε ένα ψηφιακό περιβάλλον όπου θα είναι ευκολότερη και πολύπλευρα δυναμική η ανάγνωση και η αξιοποίησή τους.

3. Οι προκλήσεις συγκρότησης του ψηφιακού σολωμικού αρχείου

Στις θεωρητικές προσεγγίσεις που αφορούν τα λογοτεχνικά αρχεία το ψηφιακό μέσο θεωρείται, όπως ήδη αναφέρθηκε, ως ένα εκδοτικό περιβάλλον που μπορεί να υποστηρίξει μια ολιστική επιστημολογική θεώρηση των λογοτεχνικών αρχειακών τεκμηρίων, εξαιτίας της ευελιξίας του και των δυνατοτήτων διασύνδεσης των τεκμηρίων και των εκδομένων κειμένων που προσφέρει. Στην πράξη, ήδη από τις πρώτες απόπειρες ψηφιακής έκδοσης λογοτεχνικών αρχείων τη δεκαετία του 1990, άρχισαν να διαφαίνονται οι ιδιαίτερες προκλήσεις που συνεπάγονται τέτοιου είδους εγχειρήματα. Μεταξύ των προκλήσεων αυτών θα μπορούσαν να αναφερθούν: η κατάρτιση ενός εκδοτικού μοντέλου που να ανταποκρίνεται στις εκδοτικές ανάγκες του υπό έκδοση αρχείου και στη θεωρητική προσέγγιση του εγχειρήματος από μέρους της εκδότριας ή της εκδοτικής ομάδας· η επιλογή των θεωρητικών και τεχνικών εργαλείων και προτύπων που θα χρησιμοποιηθούν· ο καθορισμός των ορίων και του εύρους του επιχειρούμενου εκδοτικού εγχειρήματος· η σύνθεση της ομάδας εργασίας· οι τεχνικές και διαχειριστικές επιλογές που θα διασφαλίσουν τη λειτουργικότητα και τη βιωσιμότητα του έργου. Καθεμιά από αυτές τις προκλήσεις, καθώς και άλλες που θα μπορούσαν να προστεθούν, συζητήθηκε και συζητείται εκτενώς στο πλαίσιο της επιστημονικής κοινότητας των κειμενικών σπουδών και στη σχετική πλούσια βιβλιογραφία. Για τη συγκρότηση του ψηφιακού αρχείου Σολωμού τα ζητήματα αυτά αποτέλεσαν, επίσης, προκλήσεις στις οποίες η εκδοτική ομάδα κλήθηκε να ανταποκριθεί.

Η ψηφιακή έκδοση του αρχείου Σολωμού βρέθηκε αντιμέτωπη με επιπλέον προκλήσεις, τις οποίες τα αρχεία που πρωτοδημοσιεύονται ψηφιακά δεν είναι υποχρεωμένα να αντιμετωπίσουν, καθώς το μεγαλύτερο μέρος του φυσικού αρχείου είχε προηγουμένως δημοσιευθεί και ήταν διαθέσιμο στην κοινότητα των σολωμικών σπουδών σε έντυπη μορφή. Όπως αναφέρθηκε, τα αντίγραφα των σολωμικών χειρογράφων και οι μεταγραφές τους είχαν ήδη παραδοθεί στη φιλολογική κοινότητα με την έκδοση των *Αυτογράφων* του ποιητή και αυτή η έντυπη έκδοσή του αρχείου είχε καλλιεργήσει χρήσεις και ερευνητικές συνήθειες για δεκαετίες. Το ερευνητικό *habitus* που είχε διαμορφώσει η έντυπη έκδοση δεν ήταν δυνατό παρά να ληφθεί υπόψη κατά τον σχεδιασμό της ψηφιακής. Έτσι, η προδρομική έκδοση των *Αυτογράφων* αποτέλεσε θεωρητικά αλλά και πρακτικά την αφετηρία του ψηφιακού εγχειρήματος, προσφέροντας ένα πολύτιμο υπόβαθρο, το οποίο έθετε συγχρόνως μια σειρά από προδιαγραφές/δεσμεύσεις που αποδείχθηκαν προκλήσεις. Η ψηφιακή έκδοση των σολωμικών χειρογράφων όφειλε να «εγκιβωτίσει» τα περιεχόμενα και τις λειτουργίες της έντυπης έκδοσης, αναπτύσσοντας ταυτόχρονα ψηφιακά εργαλεία μελέτης και διαχείρισης των τεκμηρίων και του περιεχόμενου κειμένου τα οποία θα εντάσσονταν σε ένα φιλικό για τον χρήστη (ψηφιακό) περιβάλλον μελέτης του αρχείου.

Η ανταπόκριση στην πρόκληση αυτή καθόρισε το εκδοτικό μοντέλο της ψηφιακής έκδοσης του σολωμικού αρχείου. Το μοντέλο αυτό έχει δύο κύριες στοχεύσεις: (α) λαμβάνοντας υπόψη την έκδοση Πολίτη, να συγκροτήσει ένα –ψηφιακό

πια- περιβάλλον ανάγνωσης των χειρογράφων, όπου θα αναπαριστώνται υλικές παράμετροι της γραφής που είναι κρίσιμες για την ανάγνωση και την ερμηνεία του κειμενικού περιεχομένου· και (β) να παράξει ψηφιακό, δυναμικό και διαχειρίσιμο κείμενο για το σύνολο του σολωμικού χειρόγραφου corpus, προκειμένου να επιτρέψει την εφαρμογή ποσοτικών αναλύσεων και προηγμένων αναζητήσεων σε αυτό. Οι στοχεύσεις αυτές καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τους όρους και τις μεθόδους του ψηφιακού εγχειρήματος.

4. Οι υλικές παράμετροι της γραφής και η ψηφιακή αναπαράσταση

Για την υλοποίηση του πρώτου στόχου ήταν απαραίτητη, όπως, άλλωστε, συμβαίνει και στην έντυπη έκδοση (στα σχόλια του υπομνήματος και στις παλαιογραφικές σημειώσεις), η ψηφιακή μεταγραφή του κειμένου και η επισημείωση χαρακτηριστικών του χειρόγραφου υλικού που έχουν να κάνουν με τις υλικές συνθήκες καταγραφής του (υλικά μέσα γραφής, διάταξη του κειμένου στην επιφάνεια γραφής, διαφορετικά «χέρια» που αποτυπώνουν τη συνεργασία του ποιητή με άλλους κ.ο.κ.). Η πρόκληση εδώ για το ψηφιακό εγχείρημα ήταν να διαμορφώσει μια νέα εμπειρία ανάγνωσης των σολωμικών χειρογράφων στο ψηφιακό πλέον περιβάλλον, αξιοποιώντας τα προνόμια και τη δυναμική του ψηφιακού παραδείγματος. Η ψηφιακή έκδοση υιοθετεί, όπως είναι σύνηθες στις τεκμηριο-κεντρικές εκδόσεις, την παράλληλη (συνοπτική) προβολή αντιγράφου και μεταγραφής, ώστε ο χρήστης να μπορεί να τα συμβουλευτεί παράλληλα και συγχρόνως. Για την καλύτερη διάδραση ανάμεσα στο ψηφιακό ομοίτυπο του χειρογράφου και την ψηφιακή μεταγραφή του,²³ σχεδιάστηκε και αναπτύχθηκε ένα εργαλείο διασύνδεσης εικόνας-κειμένου. Έτσι, κάθε φορά που ο κέρσορας τοποθετείται στην επιφάνεια του χειρογράφου μαρκάρεται η αράδα στην οποία βρίσκεται τόσο στην εικόνα του χειρογράφου όσο και στη μεταγραφή και αντίστροφα (εικ.3.α). Η διασύνδεση αυτή διευκολύνει σημαντικά τον προσανατολισμό του αναγνώστη/χρήστη στην επιφάνεια γραφής ιδιαιτέρως κατά τη μελέτη των άτακτων και πυκνογραμμένων αυτόγραφων σελίδων οι οποίες είναι αρκετές στην περίπτωση του Σολωμού.

Εικόνα 3.α. Στιγμιότυπο της διπλωματικής προβολής και της διασύνδεσης του ψηφιακού αντιγράφου του χειρογράφου και της τοπογραφικής μεταγραφής του από το ψηφιακό αρχείο Σολωμού.

---

²³ Βλ. και Gabler (2016, σ. 73).

Αρχική — Περιήγηση — Ζακύνθου 12 —
φ 6^ρ | Αυτόγραφο έργα σελ. 16

χ' εστια απο κρηφα λογα μβ καιμνθ, παρηνθ κλπυ εζακιομενο χ λαμνθ.	Χριστός ανέστη, νέοι γέροι χ' κόραις δλοι μακροί μεγάλοι έτοιμοσθητε
ενα σαβανο ολοσασπο — εε ευνοο φυσου, χ το φυσικονι	μείσα ζ'ταός Έκκλησίας τάς διαφνοφόδ ας μέ το φός τής χαράς συμαζοχθητε
ενα σαβανο ολοσασπο πθ η ανεμθ φυσθν, κ' εμό σφριζι χ φυσικονι. χ πλεον ασπρο ενα στομα εχθ πθ τρεμθ.	άνοξετε άγκυλαίς εισηνοφόρας όμπαροά εβς Α' γέδς χ φιλθθήτε φιλθθήτε γλυκά χείρα με χήλα
μθ όρνθ το σταβρο στην απαλαμ.	πίστε Χριστός Α' νέρη έθροοι χ' φοιοι
μ' ενα πικρό χαμογελο στο στομα ερχεται επί η μυαρό χ με συμνομ της τυλζι ενα σαβανο το σομα πθ χ στον αερα ολοχλομο φθσκονι αλα πλο χλομασμενο εινε το χρομα πθ χείρα πθ στα ματιαμθ σικουου χ τής τρεμθ ερχεται τρεμθ το καλαμ, δθχωνιας το σταβρο στην απαλαμ.	μ' ένα πακρό χαμόγελο 'στο στόμα ερχεται η κόρη εκεί, χ' με σιμόνη της τυλόη ένα σάβανο το σώμα χ' ζ'στον αέρα ολόχλομο φθσκόνη άλλά πλό χλομασμένο είνε το χρώμα τοθ χείρα πθ ζά μάτιαμοι σιμόνη χ' τής τρέμει όποσ τρέμει το καλάμ δθχωνιας το σταβρό στην απαλάμ
τοσο τοσο επ' αυτον μωρο μωναθροε' εμα πθ βρωκονε οσα γονα η κηθιμιας πθ κηθι τα εθια σθζην το ρεμα τοσο ε θρονι χ' οσαί τής βρεθι ρεκομο χ πολατες γέρον κερθ με με σαναθροε τ' εινε με τρεθ η κομ αναθερ μ' αγνοιαζι χ το κρηβθ ολοχλομο βθθιαζι	αλα παντα εις την εριμθ την κλίνου κατω θανατω, δυοτηχεθ, χ θρηνω. χ ουτεια ηρωσθηθμενο με θυροθ τα θεκαπανε σερνικα πευθνε πθ κρηθροθ τα ελα ασο το βραροθ τρηθν τοσο πθ φενεθ χ σιθνεθ τατε ποθινεθ αφενωτοθ ο Χριστοθ
Ερχην στο κημα ανόσχο το βλεμα εε το πλενορομθ οσων να με βοιθιοι	

Λαμβάνοντας υπόψη την παράδοση της έντυπης έκδοσης, αλλά και τους σχετικούς προβληματισμούς που διατυπώνονται στο πλαίσιο της σύγχρονης παλαιογραφίας και της «νέας» φιλολογίας, το μοντέλο της ψηφιακής έκδοσης επιχειρεί να οπτικοποιήσει περισσότερο παλαιογραφικά χαρακτηριστικά ή να καταστήσει «πιστότερη» την απόδοσή τους.²⁴ Στο πλαίσιο αυτό, οι διαγραφές, που στην έντυπη έκδοση των σολωμικών χειρογράφων αποδίδονταν με αγκύλες και στην περίπτωση της διπλής διαγραφής με έντονες/διπλές αγκύλες, στην ψηφιακή έκδοση οπτικοποιούνται με την κατά το δυνατόν πιστή απόδοση και του ίδιου του τρόπου διαγραφής που έχει χρησιμοποιηθεί κάθε φορά (με γραμμή κατά μήκος, με Χ, με πλάγιες γραμμές κ.τ.λ.). Συγχρόνως, παλαιογραφικές πληροφορίες χρήσιμες για την άμεση ανάγνωση του χειρόγραφου υλικού μετακινούνται από το υπόμνημα ή τις σημειώσεις στο χώρο της μεταγραφής. Για παράδειγμα, οι ακυρώσεις γραφών που έχουν γίνει με την εισαγωγή νέας γραφής πάνω σε προηγούμενο κειμενικό στρώμα αναλύονται πλέον μέσα σε «συννεφάκι» το οποίο εμφανίζεται στο συγκεκριμένο κάθε φορά σημείο της μεταγραφής.

Σε τεχνικό επίπεδο, σημείο εκκίνησης αποτέλεσε και πάλι η έντυπη έκδοση, με τη σάρωση των εικόνων των μεταγραφών του δεύτερου τόμου και την ανάγνωσή τους με τη χρήση τεχνολογιών OCR. Το εκπαιδευμένο μοντέλο οπτικής αναγνώρισης χαρακτήρων²⁵ απέδωσε ένα αρκετά ποιοτικό ψηφιακό κείμενο το οποίο

²⁴ Βλ. και Pavlou (2015).

²⁵ Για την οπτική αναγνώριση των χαρακτήρων και την εν συνεχεία εκπαίδευση του μοντέλου OCR που διαβάζει τις σαρωμένες μεταγραφές, αλλά και τη διασύνδεση ψηφιακών αντιγράφων/μεταγραφής αξιοποιήθηκε το λογισμικό Transkribus (<https://readcoop.eu/transkribus/>) (βλ. και Tiktorouliou et al., 2020), το οποίο βασίζεται σε τεχνικές βαθιάς μάθησης για την αναγνώριση και μερική επισήμειωση (χειρόγραφου και έντυπου) κειμένου. Η συζήτηση για την οπτικοποίηση και την ανάλυση κειμένων και τεκμηρίων στο περιβάλλον των ψηφιακών αρχείων ή/και εκδόσεων καλείται σήμερα να λάβει, βέβαια, υπόψη την παράμετρο των εργαλείων τεχνητής νοημοσύνης και τις

βελτιώθηκε περαιτέρω με τη συμβολή της χειρωνακτικής επιμέλειας. Ωστόσο, για να οπτικοποιηθούν οι μεταγραφές με τον διπλωματικό/τοπογραφικό τρόπο που περιγράψαμε παραπάνω και να αποδοθούν τα παλαιογραφικά χαρακτηριστικά των τεκμηρίων που το μοντέλο της έκδοσης απαιτούσε, το κείμενο κωδικοποιήθηκε περαιτέρω από τους επιμελητές και τις επιμελήτριες με γλώσσα σήμανσης xml και χρήση του διεθνώς καθιερωμένου προτύπου του TEI (Text Encoding Initiative).

5. Από την ψηφιακή αναπαράσταση στην ψηφιακή κειμενική ανάλυση

Πέρα από τα παλαιογραφικά χαρακτηριστικά που ήδη αναφέρθηκαν (διαγραφές, προσθήκες, διαφορετικά χέρια, διασύνδεση της μεταγραφής με τις ζώνες του χειρογράφου, σύμβολα και γραφήματα, εκδοτικές αναγνώσεις κ.ο.κ.), η επισημείωση των οποίων απαιτούνταν για την επίτευξη του πρώτου (α) στόχου της έκδοσης, επισημειώθηκαν, επίσης, οι ονοματικές οντότητες (named entities), καθώς και τα παραθέματα που απαντούν, εφόσον είναι ταυτοποιημένα. Η επισημείωση τέτοιου είδους σημασιολογικών χαρακτηριστικών, αν και πολλαπλά χρήσιμη, εφαρμόστηκε κυρίως για να εξυπηρετήσει τον δεύτερο στόχο (β) της έκδοσης, δηλαδή τη δημιουργία ψηφιακών ευρετηρίων των κύριων ονομάτων προσώπων, των τοπωνυμίων, των τίτλων έργων του Σολωμού και άλλων συγγραφέων που εμφανίζονται στα χειρόγραφα, καθώς και παραθεμάτων. Η επισημείωση των ονοματικών οντοτήτων συνιστά επιπλέον προστιθέμενη αξία του ψηφιακού εγχειρήματος, καθώς, όχι μόνο επιτρέπει την παραγωγή των ψηφιακών ευρετηρίων, αλλά ταυτόχρονα, καθώς τα δεδομένα αυτά είναι δομημένα και ακολουθούν τα διεθνή πρότυπα, είναι δυνατό να διασυνδεθούν με τον σημασιολογικό ιστό. Τα ψηφιακά ευρετήρια συμπληρώνει ο κατάλογος των ιταλικών λέξεων που χρησιμοποιούνται στα σολωμικά χειρόγραφα, ένα σημαντικό εργαλείο που δεν ήταν διαθέσιμο ως τώρα στους σολωμιστές.

Η πλήρης ψηφιοποίηση των μεταγραφών και η επισημείωσή της υλοποιήθηκαν για να υπηρετήσουν τις βασικές στοχεύσεις της έκδοσης, τη δημιουργία του ψηφιακού περιβάλλοντος ανάγνωσης των χειρογράφων και την ανάπτυξη των συνοδευτικών εργαλείων, όπως αναφέρθηκε. Ωστόσο το ψηφιακό κείμενο των χειρογράφων και η επισημείωση που το συνοδεύει αποτελούν την υπεραξία της ψηφιακής εκδοχής του αρχείου. Η ψηφιοποίηση του κειμένου καθιστά δυνατή την ελεύθερη αναζήτηση στο πλήρες κειμενικό σώμα των σολωμικών χειρογράφων, δυνατότητα που εγκαινιάζει νέες προοπτικές για την ανάλυση του σολωμικού χειρογράφου corpus. Ταυτόχρονα, η επισημείωση αρκετών χαρακτηριστικών του κειμένου, πέρα από το περιβάλλον ανάγνωσης του χειρογράφου, αξιοποιείται και στη λειτουργία του συστήματος φίλτρων (Εικ. 3.β), τα οποία μπορούν να εφαρμοστούν και να προσαρμόσουν τις αναζητήσεις στις εξειδικευμένες ερευνητικές ανάγκες του κάθε μελετητή ή μελετήτριας. Για να παράδειγμα, η αναζήτηση ενός όρου μπορεί να περιοριστεί από τον χρήστη/τη χρήστρια σε συγκεκριμένα τεκμήρια ή σολωμικά έργα, σε αναθεωρημένο ή μεταφρασμένο κείμενο, σε συγκεκριμένο γραφέα ή γραμματικό. Ας σημειωθεί, ακόμη, ότι το ψηφιακό κείμενο και η επισημείωσή του θα είναι ανοιχτά και διαθέσιμα στους χρήστες της έκδοσης σε μορφή xml. Η επιλογή αυτή στοχεύει να καταστήσει τη μεθοδολογία και τις εκδοτικές πρακτικές διαφανείς και ελέγξιμες από τους αναγνώστες και τις αναγνώστριες, αλλά ταυτόχρονα

δυνατότητες αξιοποίησής τους στο πεδίο των ψηφιακών κειμενικών σπουδών, βλ. Pollin et al. (2025) και πρβλ. Mischke & Ohge (2023).

παραδίδει δυνάμει το αρχείο σε ερευνητικές χρήσεις που δεν έχουν προβλεφθεί από τα εκδοτικά υποκείμενα.

Για να γίνει αξιοποιήσιμο το ψηφιακό κείμενο με τους τρόπους που περιγράψαμε παραπάνω χρειάστηκε να αντιμετωπιστεί ακόμη μια επιμέρους πρόκληση. Για τις ανάγκες της διπλωματικής προβολής των μεταγραφών έπρεπε να τηρηθεί απαρέγκλιτα η ορθογραφική εμφάνιση του κειμένου στα χειρόγραφα. Για την εφαρμογή όμως αναλυτικών εργαλείων, όπως αυτά που περιγράψαμε παραπάνω, έπρεπε να ξεπεραστεί το ζήτημα των ορθογραφικών ιδιαιτεροτήτων του Σολωμού, καθώς και της διαρκούς εναλλαγής γλωσσικού κώδικα (μεταξύ ελληνικών και ιταλικών) που συχνά οδηγεί σε παράλληλη χρήση και των αντίστοιχων αλφαβητικών κωδίκων. Οι γραφικές και ορθογραφικές συνήθειες του Σολωμού, όπως είναι γνωστό, παράγουν πολλαπλές αλλόγραφες μορφές τόσο των ελληνικών όσο και των ιταλικών λέξεων μέσα στα χειρόγραφα (κυρίως τα αυτόγραφα) οι οποίες απαιτήθηκε να εξομαλυνθούν και να ενοποιηθούν προκειμένου να υποστηριχτούν οι λειτουργίες εξ αποστάσεως ανάγνωσης των χειρογράφων. Χάρη σε έναν μηχανισμό μεταγραμματοσμού (transliteration) που εφαρμόζεται στον όρο αναζήτησης προτού ανιχνευθούν οι αντιστοιχίσεις του μέσα στο corpus, η αναζήτηση επιστρέφει στον χρήστη όλες τις εμφανίσεις του όρου που αναζητά ανεξάρτητα από τον τρόπο ορθογράφησης του μέσα στα χειρόγραφα.²⁶ Έτσι, για παράδειγμα, εισάγοντας ως όρο αναζήτησης τη λέξη "πρωί" ο χρήστης θα λάβει τόσο τις ορθογραφημένες του εμφανίσεις, όσο και τις μη ορθογραφημένες του εκδοχές που απαντούν ("προι", "προϊ" κ.ο.κ.).

Εικόνα 3.β. Στιγμιότυπο από την αναζήτηση όρου στο σώμα των χειρογράφων.

Η τεχνική λύση που δόθηκε στο πρόβλημα της ορθογραφικής ασυνέπειας προσέδωσε την απαραίτητη αξιοπιστία και λειτουργικότητα στα εργαλεία κειμενικής ανάλυσης που περιλαμβάνει το ψηφιακό αρχείο. Τα εργαλεία αυτά και το σύνολο του

²⁶ Βλ. αναλυτικότερα Tiktopoulou et al. (2020).

ψηφιακού αρχείου σε όλες του τις λειτουργίες έχουν ως βασικό στόχο να καταστήσουν το σολωμικό χειρόγραφο corpus αναγνώσιμο και διαχειρίσιμο στο ψηφιακό περιβάλλον, αλλά και να ενθαρρύνουν και να υποστηρίξουν νέα ερευνητικά ερωτήματα και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις του σολωμικού έργου.

6. Η προοπτική της γενετικής έκδοσης

Στο πλαίσιο αυτό, μία ακόμη από τις προκλήσεις στις οποίες το ψηφιακό αρχείο επιζητά να ανταποκριθεί στο άμεσο μέλλον είναι η αξιοποίηση του υλικού του (των ψηφιακών αντιγράφων και της επισημειωμένης ψηφιακής μεταγραφής) για τη γενετική έκδοση των ανολοκλήρωτων σολωμικών έργων. Η πρόσβαση στο αρχείο μέσα από τα ψηφιακά αντίγραφα των τεκμηρίων και τις τοπογραφικές μεταγραφές τους, όπως αναφέρθηκε, αποτελεί τον πρώτο αναβαθμό για την ανάγνωση και την ερμηνευτική προσέγγιση σε ένα εκδοτικό περιβάλλον που υπόσχεται την ελάχιστη δυνατή εκδοτική διαμεσολάβηση. Ωστόσο, το σολωμικό αρχείο δεν έχει μόνο ερευνητική αξία, όπως ίσως συμβαίνει με άλλα λογοτεχνικά αρχεία, αλλά αποτελεί τη μοναδική μας πηγή για τα αδημοσίευτα και ανολοκλήρωτα έργα. Το αρχείο δεν διασώζει, βέβαια, στις περισσότερες περιπτώσεις, απαρτισμένα, καθαρογραμμένα κείμενα αλλά τις αλληπάληλες επεξεργασίες τους, που παράγουν πολλαπλές παραλλαγές, πλαισιωμένες από τις σκέψεις και τις συμβουλές που ο ποιητής απευθύνει στον εαυτό του.

Στο παρελθόν τα ρευστά αυτά κείμενα χρησιμοποιήθηκαν για να καταρτιστούν εκλεκτικές/κριτικές εκδόσεις —ή συνθετικές με βάση την ορολογία των σολωμικών σπουδών— των ανολοκλήρωτων έργων του ποιητή. Στο παράδειγμα των συνθετικών εκδόσεων, με βάση τα κριτήρια που επιλέγονται και εφαρμόζονται κάθε φορά από τον εκδότη προκρίνονται κάποιες παραλλαγές και απορρίπτονται άλλες, προκειμένου να συγκροτηθεί ένα σταθερό, παγιωμένο κείμενο, που να ανταποκρίνεται στις προσδοκίες και τις συνήθειες του αναγνωστικού κοινού.

Για το παράδειγμα των γενετικών εκδόσεων²⁷ τα προσχέδια που συναντάμε στα χειρόγραφα δεν αποτελούν κείμενο αλλά «πρωτόκολλο για τη δημιουργία ενός κειμένου» (Ferrer, 2011, σ. 182). Αυτό, λοιπόν, που μπορεί να ανασυγκροτηθεί μέσα από τα χειρόγραφα δεν είναι ένα σταθερό κείμενο —το οποίο δεν υπήρξε ποτέ— αλλά η διαδικασία της γραφής, την οποία αποκαλύπτουν τα ίχνη της, όταν αποκωδικοποιηθούν με τη γενετική ανάλυση. Στις γενετικές εκδόσεις που πρόκειται να ενταχθούν στην ψηφιακή έκδοση του αρχείου, το υλικό των χειρογράφων που προϋπάρχει χάρη στη διπλωματική έκδοση θα αναδιαταχθεί και θα πλαισιωθεί από εκδοτικά εργαλεία που θα επιτρέπουν στον αναγνώστη και στην αναγνώστρια μέσα από την καθοδήγηση της εκδότριας να παρακολουθήσει και να κατανοήσει τη χρονική ακολουθία των συγγραφικών πράξεων που λαμβάνουν χώρα σε κάθε σημείο του χειρογράφου και κατευθύνουν τη γένεση ως την εγκατάλειψη του συγγραφικού σχεδίου ή την ανακατεύθυνση του υλικού σε άλλο έργο.²⁸ Ο χρήστης έχει τη δυνατότητα να επιστρέψει όποτε κρίνει ή επιθυμεί στο περιβάλλον της ανάγνωσης των χειρογράφων, στη διπλωματική έκδοση που αποτελεί το κέντρο και το διαρκές σημείο αναφοράς του ψηφιακού αρχείου. Η γενετική έκδοση έτσι εδράζεται στο αρχείο, αναδιατάσσοντάς το — δεν νοείται χωρίς το αρχείο στη διττή εκδοχή του, ψηφιοποιημένο τεκμήριο και ψηφιακή μεταγραφή.

²⁷ Βλ. παραπάνω, υποσημείωση 8.

²⁸ Βλ. αναλυτικότερα Petridou & Tiktopoulou (2022).

7. Τι κάνουμε με τα ψηφιακά (λογοτεχνικά) αρχεία;

Το ερώτημα που είχε θέσει το 1967 ο Louis Hay, ως αφετηρία της νέας τότε θεωρίας της γενετικής κριτικής, παραμένει επίκαιρο: «τι κάνουμε με τα λογοτεχνικά χειρόγραφα;».²⁹ Η παρουσίαση των ποικίλων εκδοτικών επιλογών γύρω από την *αναμεσοποίηση* του σολωμικού αρχείου είχε στόχο την απάντηση σε μια νέα εκδοχή αυτού του ερωτήματος, με έμφαση στην αρχειακή συνθήκη: τι κάνουμε με τα ψηφιακά λογοτεχνικά αρχεία; Μια πρώτη απάντηση, με βάση ακριβώς εκδοτικές επιλογές που ανανεώνουν τη σχέση του ψηφιοποιημένου τεκμηρίου με την ψηφιακή μεταγραφή του, είναι η εξής: καθιστούμε το αρχειακό υλικό πολλαπλώς αναπαραστάσιμο και ταυτόχρονα μηχαναγνώσιμο, με στόχο την υπέρβαση της στατικότητας της ψηφιακής αναπαραγωγής, ώστε η ψηφιακή εκδοχή να καθιστά το αρχείο «ανοιχτό», όχι μόνο ως προς την πρόσβασή του αλλά και ως προς τα ερευνητικά ερωτήματα που μπορούν να τεθούν προς αυτό.

Όπως φάνηκε, η μεταγραφή, εξ αρχής κωδικοποιημένη και πολλαπλά επισημειωμένη, είναι το στοιχείο που συγκροτεί το ερευνητικό περιβάλλον, εφόσον καθορίζει το τι μπορεί να ερευνηθεί, τι είναι (και τι δεν είναι)³⁰ αναζητήσιμο: σε επίπεδο υλικών παραμέτρων και σε επίπεδο κειμενικών στοιχείων. Αυτού του είδους η εκδοτική εργασία πάνω στο υλικό τεκμήριο και τα κειμενικά στοιχεία του είναι βασικό προαπαιτούμενο της ψηφιακής κειμενικής ανάλυσης: σήμερα που οι ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες έχουν περάσει σε μια φάση ωριμότητας, γίνεται πλέον φανερό πως μέθοδοι ανάλυσης που βασίζονται σε μαζικά δεδομένα και σε «εξ αποστάσεως» ανάγνωση (μέσω αλγοριθμικών αναζητήσεων για παράδειγμα ή *topic modelling*) μπορούν να είναι αξιόπιστες μόνο εφόσον η ψηφιακή εκδοχή του αντικειμένου ανάλυσης στη διττή του όψη, ως τεκμηρίου και ως κειμένου (καλύτερα, *κειμενικών δεδομένων*), έχει εδραιωθεί σε «βιβλιολογικές και εκδοτικές προσεγγίσεις στις οποίες επί μακρόν βασιζόμαστε για την επεξεργασία αρχειακών τεκμηρίων» (Bode, 2018, σ. 19).

Με άλλα λόγια, η ανοιχτότητα του αρχείου οφείλεται, στην περίπτωση που περιγράφουμε, σε μια ανανεωμένη φιλολογική μέθοδο «αρχειακής διαπραγματεύσεως». Πρόκειται για διαφορετική (συμπληρωματική) μεθοδολογία από αυτήν της αρχειακής ψηφιακής επιμέλειας, που στρέφεται όχι στο κείμενο αλλά στο παρακείμενο, στα πλούσια και διασυνδεδεμένα μεταδεδομένα της αρχειακής περιγραφής. Αντίθετα, στη μέθοδο που περιγράφηκε παραπάνω, τα μεταδεδομένα «ενσωματώνονται» μέσω της επισημείωσης, εγγράφονται ως μέρος του ίδιου του κειμένου: δεν είναι μεν ορατά ως τέτοια στην κειμενική αναπαράσταση, είναι ωστόσο τα στοιχεία που καθιστούν δυνατή αφενός την αναπαράσταση αυτή, αφετέρου τις ερευνητικές χρήσεις του ψηφιακού αρχείου, είτε αυτές προβλέπονται μέσω των μηχανισμών αναζήτησης στη σχεδιασμένη διεπαφή χρήστη, είτε είναι απρόβλεπτες και προϋποθέτουν την επανάχρηση του συνόλου των κειμενικών δεδομένων (στις περιπτώσεις

²⁹ Βλ. Van Mierlo (2018, σ. 1) ("what to do with literary manuscripts?"), όπου επαναφέρει το ερώτημα, παραθέτοντας και το πρωτότυπο: "des manuscrits, pour quoi faire?".

³⁰ Όπως ήδη σημειώθηκε, οι επιλογές της επισημείωσης σχετίζονται με τους στόχους που τίθενται κάθε φορά. Για παράδειγμα, η σημασιολογική επισημείωση μπορεί να επεκταθεί ώστε να περιλαμβάνει και άλλες ονομαστικές οντότητες αλλά και χρονολογίες/γεγονότα (ώστε να είναι δυνατή στη συνέχεια η δικτύωση και η διασύνδεση της συγκεκριμένης πληροφορίας), ενώ υπάρχει η δυνατότητα και για γλωσσολογική επισημείωση κάθε λεκτικού τύπου: πρόκειται, λοιπόν, για μια εργασία που είναι αέναα επεκτάσιμη.

που διατίθενται ελεύθερα προς μεταφόρτωση τα ίδια τα αρχεία xml με το επισημειωμένο με το πρότυπο TEI κείμενο).

Έτσι λοιπόν μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα τη θεωρητική στάση που αντιμετωπίζει τη μεταγραφή όχι ως ουδέτερη, προ-κριτική εργασία αλλά ως το σημείο όπου αρχειακή και εκδοτική ενόρμηση και πράξη συναντιούνται³¹ — πρόκειται άλλωστε για μια πορεία από τη μεταγραφή στο εκδομένο κείμενο που στην ψηφιακή συνθήκη αφορά όχι μόνο τα κειμενικά στοιχεία αλλά ενσωματώνει, μέσω της επισημείωσης, και την υλική διάσταση του τεκμηρίου· με άλλα λόγια, πρόκειται για μια εργασία που μπορεί να αποτελέσει κόμβο συνάντησης φιλολογικής, ιστορικής και αρχειονομικής μεθοδολογίας. Σε μια τέτοια συνάντηση η συμβολή της φιλολογικής οπτικής — μιας ανανεωμένης οπτικής που ο Jerome McGann αποκαλεί «φιλολογία σε νέο κλειδί» (2014, σ. 3)—, είναι η θεώρηση της ίδιας της διαδικασίας *αναμεσοποίησης* ως εκδοτικής πρακτικής.

Αποτελεί λοιπόν το ψηφιακό αρχείο μια αναπαραγωγή του αναλογικού; Αυτό υπήρξε το εναρκτήριο ερώτημά μας και η απάντηση, όπως ελπίζουμε φάνηκε, είναι αρνητική. Η ψηφιακή διάθεση ενός λογοτεχνικού αρχείου με σύγχρονους όρους συνεπάγεται μια σειρά από εκδοτικές επιλογές: ως προς την ίδια την ψηφιοποίηση, ως προς την επισημείωση και τα μεταδεδομένα, ως προς τη διεπαφή χρήσης. Αυτό σημαίνει πως, ως αποτέλεσμα επιλογών, ένα ψηφιακό αρχείο παραμένει (σολωμικώ τω τρόπω) ατελές, ένα έργο εν προόδω. Η έννοια του αρχείου εδώ συναιρείται με αυτήν της έκδοσης, νοούμενης ως μιας ανοιχτής εργασίας πάνω στο αρχείο, υπό συνεχή εξέλιξη και αναθεώρηση.

Από την άποψη αυτή, η ψηφιακή δημοσίευση του λογοτεχνικού αρχείου των σολωμικών αυτογράφων συνιστά ταυτόχρονα και την πρώτη Ψηφιακή Φιλολογική Έκδοση [Digital Scholarly Edition]³² στον χώρο των νεοελληνικών σπουδών: ένα πείραμα που αντλεί από μια μακρά έντυπη εκδοτική παράδοση και επιχειρεί όχι να λύσει αλλά να θέσει σε νέα βάση (φέρονοντας πιθανώς στην επιφάνεια και νέα προβλήματα) το ζήτημα της σχέσης σολωμικού αρχείου και ποιητικού έργου, αλλά και της θέσης των λογοτεχνικών αρχείων στις νεοελληνικές σπουδές.

---

³¹ Βλ. Dillen (2019, σ. 268).

³² Για μια συζήτηση της ορολογίας βλ. Sahle, 2023.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αποστολίδου, Β. (2022). *Η λογοτεχνία στο πανεπιστήμιο: Η συγκρότηση της επιστήμης της Νεοελληνικής Φιλολογίας (1942-1982)*. Πόλις.
- Βαρελάς, Λ. (2020). Αρχεία νεοελλήνων λογοτεχνών: Εποπτική περιγραφή των διαθέσιμων συλλογών και ερευνητικές χρήσεις τους. Στο Ε. Κ. Λίτσας (Επιμ.), *Βιβλιοθήκες και συλλογές χειρογράφων και εγγράφων στην Ελλάδα: Παρελθόν, παρόν και μέλλον* (σσ. 207-221). Ελληνική Παλαιογραφική Εταιρεία.
- Beloborodova, O., & Van Hulle, D. (Eds.). (2024). *A comparative history of the literary draft in Europe*. John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/chlel.xxxx>
- Bode, K. (2018). *A world of fiction: Digital collections and the future of literary history*. University of Michigan Press.
- Bohnenkamp, A., Henke, S., & Jannidis, F. (Eds.). (2018–). *Digitale Faustedition*. <http://beta.faustedition.net/>
- Bryant, J., et al. (Eds.). (n.d.). *Melville Electronic Library: A critical archive*. <https://melville.electroniclibrary.org/>
- Burnard, L. (2014). *What is the Text Encoding Initiative? How to add intelligent markup to digital resources*. OpenEdition Press. <https://doi.org/10.4000/books.oep.426>
- Dahlström, M. (2010). Critical editing and critical digitisation. In W. van Peursen, E. D. Thoutenhoofd, & A. van der Weel (Eds.), *Text comparison and digital creativity* (pp. 79-98). Brill.
- Denlinger, E. C., & Fraistat, N. (Eds.). (2013–). *The Shelley-Godwin Archive*. <http://shelleygodwinarchive.org/>
- Dever, M. (2019). *Paper, materiality and the archived page*. Palgrave.
- Dillen, W. (2019). On edited archives and archived editions. *International Journal of Digital Humanities*, 1, 263-277. <https://doi.org/10.1007/s42803-019-00018-4>
- Driscoll, M. J. (2010). The words on the page: Thoughts on philology, old and new. In J. Quinn & E. Lethbridge (Eds.), *Creating the medieval saga: Versions, variability and editorial interpretations of Old Norse saga literature* (pp. 87-104). University Press of Southern Denmark.
- Eggert, P. (2019). The archival impulse and the editorial impulse. *Variants*, 14, 3-22. <https://doi.org/10.4000/variants.570>
- Ferrer, D. (2011). *Logiques du brouillon: Modèles pour une critique génétique*. Seuil.
- Folsom, E. (2007). Database as genre: The epic transformation of archives. *PMLA*, 122(5), 1571-1579.
- Folsom, E., & Price, K. (Eds.). (n.d.). *The Walt Whitman Archive*. <http://www.whitmanarchive.org/>
- Gabler, H. W. (2016). The draft manuscript as material foundation for genetic editing and genetic criticism. *Variants*, 12-13, 65-76. <https://doi.org/10.4000/variants.299>
- Καράογλου, Χ. (2000). Ζητήματα ορολογίας και τεχνικής των εκδόσεων. Στο *Εκδοτικά: Προβλήματα και απορίες*. Πρακτικά συνεδρίου στη μνήμη του Γ. Π. Σαββίδη, Αθήνα, 16-17 Ιουνίου 2000 (σσ. 160-172). Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού.

- McGann, J. (2014). *A new republic of letters: Memory and scholarship in the age of digital reproduction*. Harvard University Press.
- Mischke, D., & Ohge, C. (2023). Digital Melville and computational methods in literary studies. *Leviathan*, 25(2), 35-60. <https://doi.org/10.1353/lvn.2023.a904374>
- Nichols, S. G. (1990). Introduction: Philology in a manuscript culture. *Speculum*, 65(1), 1-10. <https://doi.org/10.2307/2864468>
- Ohge, C. (2021). *Publishing scholarly editions: Archives, computing, and experience*. Cambridge University Press.
- Οτατζή, Δ. (2008). *Η γενετική προσέγγιση των κειμένων: Κριτική παρουσίαση του πεδίου έρευνας των σύγχρονων χειρογράφων* [Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης]. IKEE. <http://ikee.lib.auth.gr/record/107265?ln=el>
- Παππά, Α. (2019). *Αρχειονομική τεκμηρίωση αρχείου Καβάφη*. <https://cavafy.onassis.org/el/archival-documentation/>
- Παππά, Α. (2020). Η «γεύση του αρχείου»: Το αρχείο Κ. Π. Καβάφη. *Νέα Εστία*, 1885, 378-387.
- Πεντάζου, Ι. (2021). Το ψηφιακό αρχείο ως επιτελεστικός μηχανισμός. Στο Α. Μπούνια & Δ. Καταπότη (Επιμ.), *Αναδυόμενες τεχνολογίες και πολιτιστική κληρονομιά* (σσ. 177-195). Εκδ. Αλεξάνδρεια.
- Petridou, E., & Tiktopoulou, K. (2022). Reaching out to the reader: The audio guide as a tool in digital genetic editions. *Textual Cultures*, 15(1), 126-134.
- Pierazzo, E. (2015). *Digital scholarly editing: Theories, models and methods*. Taylor & Francis.
- Politis, L. (1995). Για την έκδοση του Σολωμού. Στο *Γύρω στον Σολωμό* (3η έκδ., σσ. 19-57). MIET. (Πρωτότυπη έκδοση 1938)
- Politis, L. (Ed.). (1964). *Διονυσίου Σολωμού: Αυτόγραφα έργα* (Τόμ. Α'-Β'). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Pollin, C., Fischer, F., Sahle, P., Scholger, M., & Vogeler, G. (2025). When it was 2024: Generative AI in the field of digital scholarly editions. *Zeitschrift für digitale Geisteswissenschaften*, 10. https://doi.org/10.17175/2025_008
- Price, K. M. (2009). Edition, project, database, archive, thematic research collection: What's in a name? *Digital Humanities Quarterly*, 3(3). <http://www.digitalhumanities.org/dhq/vol/3/3/000053/000053.html>
- Robinson, P. (2013). Towards a theory of digital editions. *Variants*, 10, 105-132. https://doi.org/10.1163/9789401209021_009
- Sahle, P. (2023). Τι είναι μια φιλολογική ψηφιακή έκδοση; Στο Μ. J. Driscoll & E. Pierazzo (Επιμ.), *Ψηφιακές φιλολογικές εκδόσεις: Θεωρίες και πρακτικές* (σσ. 43-58). Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. <https://doi.org/10.57713/kallipos-391>
- Σιχάνη, Α.-Μ. (2021). Οι πολλαπλές ζωές του αρχείου Καβάφη. *Τα Ιστορικά*, 73, 187-211.
- Tiktopoulou, K. (2015). Il problema ecdotico delle poesie incompiute di Dionisios Solomos. In K. Pavlou & G. Pilidis (Eds.), *Autografi letterari romanzi e neogreci* (pp. 101-123). S.A.R.G.O.N.

- Tiktopoulou, K., Petridou, E., Vasileiadis, V., Saggou, A., & Theodoridis, K. (2020). Digitizing Dionysios Solomos' manuscripts. *Neograeca Bohemica*, 20(1), 71-87. <https://doi.org/10.5817/NGB2020-1-4>
- Treharne, E. (2013). Fleshing out the text: The transcendent manuscript in the digital age. *Postmedieval*, 4, 465-478. <https://doi.org/10.1057/pmed.2013.36>
- Van Hulle, D. (2016). Modelling a digital scholarly edition for genetic criticism: A rapprochement. *Variants*, 12-13, 34-56. <https://doi.org/10.4000/variants.293>
- Van Hulle, D. (2019). Textual scholarship. In S. Eliot & J. Rose (Eds.), *A companion to the history of the book* (pp. 19-30). Wiley. <https://doi.org/10.1002/9781119018193.ch2>
- Van Hulle, D., Weller, S., & Neyt, V. (Eds.). (2015). *The Beckett Digital Manuscript Project*. <http://www.beckettarchive.org>
- Van Lit, L. W. C. (2019). *Among digitized manuscripts: Philology, codicology, paleography in a digital world*. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004400351>
- Van Mierlo, W. (2018). What to do with literary manuscripts? *Comma: International Journal on Archives*, 1, 75-87. <https://doi.org/10.3828/comma.2017.6>
- Van Mierlo, W. (2025). *Scholarly editing in perspective*. Cambridge University Press.
- Χρυσανθόπουλος, Μ. (2020). Το αρχείο Καβάφη στον κόσμο των διαδικτυακών ψηφιακών λογοτεχνικών αρχείων. *Νέα Εστία*, 1885, 394-402.

Abstract**Katerina Tiktopoulou, Maria Akritidou, Eleni Petriou****Digital literary archives: the case of *Solomos' Archive***

The intersection between archive theory and digital technologies has generated more than technical innovations—it has challenged our assumptions about what archives are and do. Projects such as *The Walt Whitman Archive*, *The Shelley-Godwin Archive*, the *Samuel Beckett Digital Manuscript Project*, and the *Digitale Faustedition* demonstrate a new understanding of the archive's role in literary studies. These initiatives raise a critical question: Should we understand digital archives as reproductions of physical collections, or as entities with their own distinct logic? This paper attempts to answer this question, based on the experience gained from the project *Solomos' Digital Archive*. Solomos' holographs are the most authoritative source for his incomplete works. Responding to one of the most important challenges of Modern Greek Philology, Linos Politis proposed—and in 1964 carried out—the photographic reproduction and diplomatic transcription of the manuscripts. Today, some sixty years later, the digital edition being implemented at the Aristotle University of Thessaloniki is part of that longstanding editing tradition and at the same time follows contemporary developments in the field of digital scholarly editions. We discuss the challenges posed by the very concept of the literary archive in the digital condition, which often approximates that of an edition, as it consists not only of digital surrogates and their metadata but also of encoded transcriptions based on editorial decisions (according to the TEI standard); the work of encoding and annotating the transcribed text is what allows for multiple forms of textual representation (diplomatic, critical, genetic, reading) and for textual analysis via methods of distant reading.